खर्क नीति, २०६८
(Rangeland Policy, 2012)
(नेपाल सरकारबाट स्वीकृत मितिः २०६८/१२/२८)

१. पृष्ठभूमी

प्राकृतिक चरन क्षेत्र, घाँसे मैदान एवं झाडी वुट्यान क्षेत्र समेटिएको 'खर्क'* उपयोगको इतिहास मानव सृष्टि र सभ्यताको विकास संग जोडिएको छ । खर्क स्थानीय समुदायको जिविकोपार्जन, राष्ट्रको आर्थिक विकासको आधार स्तम्भ र जैविक विविधताको भण्डार पनि हो । नेपालको कुल भू–भागको करिब २२.६ % क्षेत्रफल खर्क क्षेत्रले ओगटेको छ । जुन उच्च, मध्य र तल्लो पहाडी भागमा छरिएर रहेको छ । जडीवुटी, वन्यजन्तुको वासस्थान, घरपालुवा जनावरहरुको जीवन धान्ने श्रोत, नदीनालाको पानीको श्रोत, मनोरम भू-दृश्यहरुका साथै वैज्ञानिक, ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वका यस्ता क्षेत्रहरु अनादिकाल देखिनै मानव जीवनयापनको अभिन्न अंशको रुपमा रहेका छन् । गाँउ बस्तीबाट टाढा उच्च, मध्य र तल्लो पहाडको चुरेक्षेत्रको आसपासमा रहेका यस्ता खर्क र यिनमा आश्रित स्थानीय समुदायको खस्किदो अबस्थालाई दृष्टिगत गर्दै खर्कहरुको वैज्ञानिक व्यवस्थापन, संरक्षण र उपयोग गरी दिगो विकास गर्नु अपरिहार्य भएकोले यो **खर्क नीति २०६८** स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

२. विगतका प्रयासहरु

उच्च पहाडी क्षेत्रका खर्कमा आश्रित समुदायलाई लक्षित गरी सन् १९५० मा मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा याक चीज उद्योग स्थापना साथै सन् १९५० तथा १९६० को दशकमा सोही क्षेत्रमा चरन तथा पशु विकास आयोजनाहरु लागु भएको देखिन्छ । त्यस्तै, सन् १९७० तथा १९८० को दशकमा चरन तथा पशु आहारा अनुसन्धान फार्म रसुवाको स्थापना; म्याग्दी, मुस्ताङ्ग र गोरखामा संचालित श्रोत संरक्षण एवं उपयोग आयोजना, दोलखा र सिन्धुपाल्चोकमा संचालित चरन विकास कार्यक्रम, उच्च पहाडी क्षेत्र लक्षित उत्तरी भेग चरन विकास कार्यक्रम, विगत १५ बर्ष देखि संचालनमा रहेको पहाडी कवुलियती वन तथा पशु विकास कार्यक्रम, सोलुखुम्वुको टाकसिन्दुमा स्थापना भएको चिज उद्योग र स्याङ्गवोचेको पशु विकास फार्मवाट समेत खर्क विकासमा केही योगदान पुगेको छ ।

जैविक विविधता महासन्धि (Convention on Biological Diversity, 1992) अनुरुप तर्जुमा गरिएको राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति, २०५९ (NBS, 2002), नेपालको जैविक विविधताको संरक्षण र उपयोग एवं खर्कको दिगो विकास समेटिएको दस्तावेज हो । सोही रणनीतिको आधारमा तयार भएको राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति कार्यान्वयन योजना, २०६३ ले पनि खर्क नीतिको तर्जुमा एवं कार्यान्वयनलाई प्राथमिकता दिएको छ । नेपाल पक्ष रहेको उक्त महासन्धि र नेपाल सरकारद्वारा कार्यान्वयनमा ल्याइएको राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति, २०६३ र कृषि जैविक विविधता नीति, २०६३ ले खाद्य तथा कृषिजन्य आनुवांशिक श्रोत, पदार्थ तथा स्थानीय ज्ञान, सिप आदिको संरक्षण, उपयोग र लाभको न्यायोचित वाँडफाँड गरी वर्तमान र भावि पुस्ताको खाद्य सुरक्षा एवं गरिवी न्यूनीकरण गर्ने परिकल्पना गरेको छ । जडिबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावार विकास नीति, २०६१ ले पनि खर्कजन्य जडिवुटी र गैरकाष्ठ वन पैदावरको दिगो व्यवस्थापनको विविध पक्षहरु समेटको छ ।

* खर्क भन्नाले प्राकृतिक चरन क्षेत्र, घासे मैदान एवं झाडी बुट्यान क्षेत्र (shrubland) समेतलाई वुझाउंदछ ।

चरन खर्कहरुलाई किपट, मुखिया, तालुकदारको नियन्त्रणवाट मुक्त गरी स्थानीय निकायहरु मार्फत पशुहरुको चरिचरनका लागि मात्र प्रयोग गर्ने व्यवस्था चरन खर्क राष्ट्रियकरण ऐन २०३० मा गरिएता पनि देशका केही भागमा किपट प्रथा यद्यपी रहिरहेको देखिन्छ । यस ऐनले स्थानीय गाउँ विकास समितिहरुलाई चरन क्षेत्रको संरक्षण एवं संवर्द्धनको जिम्मेवारी समेत दिएको छ ।

३. वर्तमान स्थिति

कुल ३३ लाख हेक्टर खर्क मध्ये करिव ८० प्रतिशत खर्क उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा नै रहेको छ (NBS, 2002) । त्यसमा पनि अधिकांश खर्क मध्य-पश्चिमाञ्चल तथा पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा रहेको पाईन्छ । देश भित्रका संरक्षित क्षेत्र* हरुमा रहेको कुल खर्कको करीव २७ प्रतिशत (NBS, 2002) भू-भाग समेत निकुञ्ज आसपासका समुदाय, अव्यवस्थित चरीचरन र वढदो पर्यटन व्यवसायको कारण जोखिममा छ । चरन प्रयोजनका साथै खर्कहरु हजारौ जीवजन्तु, वनस्पती, जडिवुटी आदि जैविक विविधिताका भण्डार पनि हुन् । यो क्षेत्रमा यार्सागुम्वा जस्ता बहुमुल्य जडिवुटी पाइने हुँदा समय समयमा स्वामित्व र ब्यवस्थापन विवादका कारण मानवीय क्षति समेत हुने गरेको छ । विषम भौगोलिक अवस्थिति, कमजोर व्यवस्थापन, मानिस तथा पशुहरुको वढ्दो चापका कारण खर्कहरुको अवस्था दिनानुदिन खस्कंदो छ ।

खर्कहरुमा उत्पादन हुने घाँस मध्ये केवल ३७ प्रतिशत मात्रै पशुहरुले उपयोग गर्न पाएका छन् । खर्कहरुको अवस्था हेरी घाँसको उत्पादन ०.६५ देखि ३.६० मे.टन. सुख्खा पदार्थ प्रति हेक्टर प्रति बर्ष रहेको छ । लेकाली वाहेक अरु सवै खर्कहरुमा पशुहरुको अत्यधिक चाप रहेको अध्ययनवाट पुष्टि भईसकेको छ । स्थानीय समुदायहरुले आफ्ना पशुहरु खर्कहरुमा सामूहिक रुपमा चरीचरन गराउने गरे पनि खर्कहरुको स्वामित्व सरकारमा रहेको तर उपभोक्ता स्थानीय समुदायबाट हुने गरेकोले खर्क व्यवस्थापनको अन्यौल कायमै छ । पशुहरुको चरीचरन वापत चर्को शुल्क लिइने गरेको पनि पाइएको छ ।

४. समस्या तथा चूनौतीहरु

वढ्दो जनसंख्या, भू-क्षय, अव्यवस्थित चरीचरन, डढेलो र खोरीया फँडानीका कारण खास गरी हिमाली क्षेत्रमा अवस्थित जैविक विविधतामा निकै क्षति पुगेको छ भने खर्कहरुको क्षेत्रफल तथा उत्पादन पनि क्रमिक रुपमा घट्दै गएको छ । खर्क व्यवस्थापनमा परम्परागत संस्था, विधि र तौर तरिकाहरु मासिंदै गएको तथा वैज्ञानिक विधि र प्रकृया अवलम्वन नभईसकेको अवस्थामा तीनको दिगो व्यवस्थापन निकै चूनौतीपूर्ण देखिएको छ । संस्थागत सञ्जाल एवं खर्क सम्वन्धि अनुसन्धान तथा दक्षताको अभाव, खर्क विकास तथा व्यवस्थापनमा हुने गरेको अपर्याप्त आर्थिक लगानी, भौगोलिक विकटता र अपर्याप्त जनशक्ती आदि कारणले गर्दा पनि खर्क विकास तथा व्यवस्थापनले गति लिन सकेको छैन । साथै जलवायु परिवर्तनका कारण विश्व तापमानको वृद्धिवाट भईरहेको असरबाट खर्कहरुको उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा ह्रास आएको छ । साथै ग्रामिण बसोबास नजिक सार्वजनिक घाँसे मैदान वा चरीचरन क्षेत्र अति चरीचरण, चौतर्फी अतिक्रमण, र मिचाहा (invasive) वा चाहना नभएका प्रजाती फैलावट पनि समस्याको रुपमा रहेको छ । खर्कहरुको विषम अवस्थिति, खर्क व्यवस्थापनका लागि श्रोत अभाव, खर्कजन्य श्रोत*हरुको अनियन्त्रित दोहन,

---

* संरक्षित क्षेत्र भन्नाले राष्टिय निकुञ्ज, बन्यजन्तु आरक्ष, सिकार आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र र मध्यबर्ती क्षेत्रलाई जनाँउदछ ।

* खर्कजन्य श्रोत भन्नाले सामान्यतया खर्कहरुमा भएका घांस, जडिवुटी, गैरकाष्ट वन पैदावार, जलश्रोत, जीवजन्तुहरु र परिस्थितिकिय प्रणाली (Ecosystem) समेतलाई वुझाउंदछ ।

खर्कहरुको ब्यबस्थापन स्वामित्वको अस्पटता, खर्क व्यवस्थापन सम्वन्धि प्रविधि विकास तथा प्रसारको सिमितता, खर्क विकास राष्ट्रिय प्राथमिकतामा नपर्नु, खर्क विकासमा सम्वद्ध समुदाय एवं सरोकारवालाहरुको संस्थागत सञ्जालको अभाव आदि खर्क व्यवस्थापनका चुनौतीहरु हुन् ।

५. नयाँ नीतिको आवश्यकता

उच्च तथा मध्य पहाडी क्षेत्रको जीविकोपार्जनको आधार पशुपालन र पशुपालनको आधार नै खर्क रहेकोले खर्कको उचित व्यवस्थापनबाट त्यस क्षेत्रका वासिन्दाको जीविकोपार्जन तथा खाद्य सुरक्षामा सुधार ल्याउन, बसाई सराईको क्रम एवं जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरणमा समेत सहयोग पुग्ने देखिन्छ । तर पनि नीतिको अभावका कारण सो हुन सकेको छैन । खर्कहरुमा रहेका प्राकृतिक जडिवुटी तथा अन्य गैरकाष्ठजन्य स्रोतहरुको अनियन्त्रित दोहन एवं अव्यवस्थित पशु चरीचरनका कारण खर्कहरुको उत्पादकत्व तथा खर्कजन्य जैविक विविधतामा आएको ह्रास कम गर्न, वातावरण विनास र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरणमा सहयोग पुऱ्याउन, खर्कहरुले कार्वन संचितीकरण (Carbon sequestration) मा पुऱ्याएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्न, उद्यमशिलताको विकास गरी पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न, खर्कजन्य श्रोतमा आधारीत उद्यमहरुको विकास गर्न, परम्परागत ज्ञान, सिप, प्रविधि तथा आनुवांशिक स्रोतको उचित संरक्षण गर्ने कार्यलाई स्पष्ट दिशा निर्देश गर्न खर्क नीतिको आवश्यकता महसुस गरीएको हो ।

६. दृष्टिकोण (Vision)

खर्कहरुमा आश्रित समुदायको जिविकोपार्जनमा सुधार ल्याई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने ।

७. परिदृश्य (Mission)

पर्यावरण संरक्षण र खर्कहरुमा आश्रित समुदायको जिविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन खर्कहरुको दिगो संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने ।

८. लक्ष्य (Goal)

खर्कहरुको दिगो व्यवस्थापनको लागि समुदायको सहभागितामा परम्परागत ज्ञान, प्रविधि र सीपको उपयोग गर्दै वातावरण मैत्री प्रविधिहरु अपनाई वैज्ञानिक विधि र व्यवस्थापन पद्धति अवलम्वन गर्ने ।

९. उद्धेश्यहरु (Objectives)

९.१ खर्कहरुको स्तरोन्नति गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने ।

९.२ खर्कमा आधारित उद्यम व्यवसायहरुको विकास एवं विस्तार गर्ने ।

९.३ खर्कहरुको जैविक विविधताको संरक्षण, सम्वर्धन एवं दिगो र वैज्ञानिक उपयोग गरी पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

१०. नीति

१०.१ *खर्कहरुको स्तरोन्नति गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने :*

१०.१.१ खर्कहरुको संरक्षण, संवर्द्धन तथा उपयोगको अधिकार एवं जिम्मेवारी स्थानीय समुदायलाई प्रदान गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्ने ।

१०.१.२ खर्कको गुणस्तरमा ह्रास आउन नदिन उत्पादन स्तर एवं क्षमता अनुसार चरिचरन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.१.३ संरक्षित क्षेत्रहरु लगायतका सरोकारवाला निकायहरुसंग समन्वय गरी चरन विकास तथा खर्क व्यवस्थापन कार्य व्यवस्थित गर्ने ।

१०.१.४ सामुदायिक वन क्षेत्र भित्र परम्परागत रुपमा चरन क्षेत्रको रुपमा उपयोग हुंदै आएका खर्कहरुमा पशुपालक कृषकहरुले प्रयोग गर्दै आईरहेका सुविधाहरुको संरक्षण गर्ने ।

१०.१.५ अन्तराष्ट्रिय, राष्ट्रिय, तथा स्थानीय स्तरमा विकसित प्रबिधिहरुको खोजी गरी सोको प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.१.६ खर्क क्षेत्रमा नियमित अध्ययन अनुसन्धानलाई प्राथमिकता दिई खर्कजन्य स्रोतहरुसंग सम्वन्धित प्रविधि विकास र परीक्षणमा जोड दिने ।

१०.१.७ स्थानीय क्षेत्रमा कार्यरत कृषि, पशुपालन, बन र सम्वन्धित अन्य उपभोक्ता समुहहरुको सहभागितामा खर्कहरुको पूर्वाधार विकास गर्ने ।

१०.१.८ छिमेकी मुलुकहरुसंगको विद्यमान चरन सम्झौताको नविकरण प्रकृयालाई सरलीकृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.१.९ हिउँद तथा सुख्खा याममा हुने पशु आहाराको अभाव न्यूनिकरण गर्न बर्षातको समयमा उपलब्ध हरियो घाँसको संकलन र संरक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.१.१० जडीबुटी एवं गैरकाष्ट वन पैदावारको उपलब्धताको अध्ययन गरी कुनै खास खर्क क्षेत्रलाई “जडीबुटी क्षेत्र” तोक्ने र त्यस्ता जडीबुटीको विकास, व्यवस्थापन र संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमहरु स्थानीय निकाय, समुदाय तथा अन्य सरोकारवालाहरुको सहभागितामा सघन रुपमा संचालन गर्ने ।

१०.१.११ घाँसको बीउ, पशुजन्य पदार्थहरु, जडीबुटी र गैरकाष्ठ वन पैदावार आदिको उत्पादन, संकलन र प्रशोधन बारे उत्पादक तथा उपभोक्ता लगायत अन्य सरोकारवालाहरुको चेतना अभिवृद्धि गर्ने ।

१०.१.१२ भिरालो सतहमा रहेका खर्कहरुमा हुने गरेको भू-क्षय नियन्त्रण गर्न उपयुक्त प्रविधि अवलम्वन गर्ने ।

१०.१.१३ भू-उपयोग नक्शाको आधारमा विद्यमान खर्कहरुको क्षेत्रफल तथा उत्पादकत्व एकिन गर्नुका साथै खर्क विकास तथा व्यवस्थापन योजना वनाई कार्यान्वयन गर्ने ।

१०.१.१४ प्राकृतिक प्रकोप (डढेलो, सुख्खा, वाढी, पहिरो, हिमपात आदि) बाट खर्क तथा त्यसमा आश्रित व्यवसायमा हुने जोखिम न्यूनिकरण गर्ने तथा क्षति भएमा राहतको व्यवस्था मिलाउने ।

१०.२ *खर्कमा आधारित उद्यम व्यवसायहरुको विकास एवं विस्तार गर्ने :*

१०.२.१ खर्कजन्य उत्पादनहरुको स्थानीय स्तरमा नै उद्यम प्रवर्द्धन र मूल्य अभिवृद्धि (Value addition) गर्न तथा खर्कमा आधारित उत्पादनहरुको निकासी वृद्धि गर्न पूर्वाधारहरुको विकास तथा समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । खर्कजन्य उत्पादनलाई मूल्य श्रृंखला (Value Chain) संग आवद्ध गराई प्राङ्गारिक वस्तुहरुको उत्पादनलाई वढावा दिने ।

१०.२.२ भरपर्दो बजार सूचना प्रणाली एवं खर्क सम्वद्ध व्यवसायी तथा सरोकारवालाहरुको सञ्जाल मार्फत खर्कजन्य उत्पादनहरुको बजार विकास तथा विस्तार गर्ने ।

१०.२.३ खर्कमा आश्रित समुदायको जिविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता स-साना पूर्वाधार विकासका लागि समुदायको अग्रसरतामा खर्क विकासका कार्यक्रमहरु संचालन गर्न सहयोग गर्ने । यसको लागि खर्क विकास तथा राहत कोषको स्थापना गर्ने ।

१०.२.४ निश्चित खर्कहरुमा नमुना पर्यटन स्थलहरु विकास गरी स्थानीय उत्पादनमा आधारित पर्यापर्यटन (Eco-tourism) प्रवर्द्धन गर्ने । पर्यापर्यटनको प्रवर्द्धन गर्दा स्थानीय जनसमुदाय एवं विपन्न वर्गलाई फाईदा पुग्ने गरी गरिने ।

१०.२.५ वास्तविक उपभोक्तालाई नै खर्कको व्यवस्थापन (संरक्षण, उत्पादन, सदुपयोग) को जिम्मा लगाउने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.२.६ उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा पशुपालन र चरन खर्क व्यवस्थापन सम्वन्धि कार्यक्रमलाई राज्यका सम्बन्धित निकायहरुबाट विशेष प्राथमिकता दिई संचालन गर्ने ।

१०.२.७ खर्कजन्य उत्पादनमा आधारित उद्योगहरुको प्रवर्द्धन गरी उच्च मुल्य पर्ने मौलिक उत्पादनहरु जस्तै याक चिज, जडीबुटी, ऊन, पश्मिना आदिको प्रवर्द्धन गर्ने ।

१०.२.८ खर्क विकास तथा व्यवस्थापन सम्वन्धी दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.२.९ खर्कजन्य श्रोतहरुबाट अधिकतम लाभ लिन विदेशी संघ संस्थाहरुसंग समन्वय गरी अन्वेषणात्मक सर्भेक्षण (Bio-prospecting) गर्ने । यस्तो सर्भेक्षणबाट नेपालका जैविक स्रोतको अन्तराष्ट्रिय बजारमा ब्यवसायीकरण हुन सक्ने भएमा राष्ट्रलाई अधिकतम लाभ हुने गरी ब्यवस्था मिलाउने ।

१०.२.१० खर्कमा आधारित व्यवसायिक उद्यमलाई प्रोत्साहन गर्न व्यवसायीहरुलाई कवुलियतमा खर्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने ।

१०.२.११ वैकल्पिक उर्जाको भरपर्दो व्यवस्था मिलाई खर्कजन्य उत्पादनहरुमा आधारित उद्यम व्यवसायहरुको विकास एवं विस्तार गर्ने ।

१०.३ ***खर्कहरुको जैविक विविधताको संरक्षण, सम्वर्धन एवं दिगो र वैज्ञानिक उपयोग गरी पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउने :***

१०.३.१ खर्कहरुमा पाईने स्थानीय जडिवुटी, घाँसपात लगायतका वनस्पतिहरु, वन्यजन्तु, स्थानीय सिप, अभ्यास, प्रविधि र उत्पादनहरुको संरक्षण एवं संवर्द्धन गर्ने ।

१०.३.२ खर्कहरुको जैविक बिविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा प्राकृतिक श्रोत र साधनको समुचित तथा दिगो उपयोगको व्यवस्था मिलाउने र त्यस्ता वस्तुहरुलाई वौद्धिक सम्पत्ति अधिकार कानुनको परिधि भित्र ल्याई तिनीहरुको संरक्षणलाई वढावा दिने ।

१०.३.३ खर्कमा रहेका जैविक बिविधता र आनुवांशिक भिन्नताको अध्ययन गरी सोको अभिलेख तयार पार्ने तथा नियमित रुपमा अध्यावधिक गर्दै लग्ने ।

१०.३.४ खर्कहरुमा विद्यमान सिमसारहरुको संरक्षण गरी दिगो उपयोगको व्यवस्था मिलाउने ।

१०.३.५ स्व-स्थानीय (In-situ) र पर-स्थानीय (Ex-situ) दुवै पद्धतिद्वारा दुर्लभ तथा लोपोन्मुख खर्कजन्य श्रोतहरुको संरक्षण गर्ने ।

१०.३.६ संरक्षित क्षेत्र आसपासका समुदायहरुलाई आय आर्जनका वैकल्पिक उपायहरु अवलम्वन गर्न सहयोग पुऱ्याई सो क्षेत्रमा भूमि माथि हुने चापलाई कम गर्ने ।

१०.३.७ खर्कहरुले कार्वन संचितीकरणमा पुऱ्याएको योगदानवारे अनुसन्धान गरी त्यसको परीणामलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

१०.३.८ खर्कहरुले देशको आर्थिक, सामाजिक तथा पर्यावरणीय क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानहरु वारे अनुसन्धान गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय प्रतिष्ठान संग समन्वय गरि कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

१०.३.९ यस क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान कर्तालाई प्रोत्साहित गर्न चरिचरन क्षेत्रमा वातावरण प्रेमी (Eco-friendly) आश्रयस्थल व्यवस्थापन गर्न निजि क्षेत्रलाई सहभागि गराउने ।

११. रणनीति तथा कार्यनीति :

११.१ ठूलो हिमपात, हिम पहिरो, आगलागी जस्ता प्राकृतिक विपत्तिको कारण खर्क, खर्कजन्य श्रोत एवं सो मा आश्रित समुदायहरुमा आईपर्ने जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक कार्यक्रम गर्ने । नोक्सानीको परिमाणको आधारमा जिल्ला दैवी प्रकोप समितिवाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने । जोखिममा रहेका पशुधनको सुरक्षार्थ राहत पुऱ्याउन स्थानीय समुदाय तथा संघ संस्थाहरुको अग्रसरतामा 'Fodder Bank*' स्थापना गरी परिचालनको व्यवस्था गर्ने ।

---

* Fodder Bank भन्नाले भूई घाँस, डाले घाँस, हे, पराल, यूरीया, मोलासेस व्लक (UMB) को संचितिलाई जनाउंदछ ।

११.२ छिमेकी मुलुकका सीमा क्षेत्रका प्रशासकहरुसंग नियमित छलफल गरी खर्क संग सम्वन्धित समस्याहरु समाधान गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.३ संरक्षित क्षेत्र लगायत अन्य क्षेत्रहरुमा संचालित पर्यटन, जडिवुटी संकलन, पदयात्रा (ट्रेकिङ्ग) आदि व्यवसायवाट उठाईने गरेको शुल्क र स्थानीय तथा केन्द्र सरकार एवं दातृ निकायहरुवाट प्राप्त सहयोग **खर्क विकास तथा राहत कोष**मा जम्मा गर्ने व्यवस्था मिलाउने । कोष संचालन निर्देशिका तयार गरी निर्देशिका अनुरुप उक्त कोष परीचालन गर्ने ।

११.४ समुदायको अग्रसरतामा खर्क विकास गरी खर्कजन्य उत्पादनवाट उच्चतम सामुहिक लाभ हासिल गर्न कृषक समुह/सहकारी संस्थाको स्थापना र विकासलाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्ने । यस्ता संस्थाहरुलाई वित्तीय संस्थाहरु मार्फत सुलभ रुपमा कर्जा प्रवाह गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.५ सामुदायिक एवं कबुलियती वनक्षेत्र भित्र खर्क विकासलाई बढावा दिन वन कार्य योजनामा खर्क व्यवस्थापनलाई समावेश गर्ने र सम्बन्धित वन उपभोक्ता समूहहरुलाई आवश्यक प्राविधिक ज्ञान, सीप, तालीम उपलब्ध गराउने ।

११.६ खर्कजन्य उत्पादन, संकलन, उपयोग एवं व्यवस्थापन कार्यमा विद्यमान परम्परागत पद्धति र प्रविधिहरुमा सामयिक सुधार गर्नुको साथै आधुनिक प्रविधिको विकास र विस्तारमा जोड दिने ।

११.७ वन्यजन्तु एवं घरपालुवा जनावरहरुको साझा र परम्परागत चरिचरनका कारण चरनमा हुने प्रतिस्पर्धालाई न्यून गर्न खर्कहरुको क्षमताको आधारमा पशु घनत्व (Stocking Density) निर्धारण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.८ स्थानीय निकाय एवं समुदायको सहभागितामा चरन खर्कहरुमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधार (घोरेटो, गोरेटो, पिउने पानी, आश्रय स्थल आदि) को व्यवस्था गर्ने ।

११.९ नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, वन अनुसन्धान तथा सर्भेक्षण विभाग, बनस्पति बिभाग एवं सम्वन्धित राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय शैक्षिक संघ संस्थाहरुको सहयोगमा खर्क सम्वन्धि अनुसन्धान जारी राख्ने ।

११.१० स्थानीय स्तरमा उपलब्ध पोषिलो घाँसपातहरुको विज वृद्धि एवं नर्सरी स्थापनामा सहयोग पुर्‍याई पुनःरोपण तथा व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था मिलाउने । साथै चरिचरन एवं घाँस उत्पादनमा सहयोग पुर्‍याउन घाँसको विउ उत्पादन, संरक्षण, संकलन, भण्डारण, वितरण र पुनःरोपण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.११ खर्कमा आश्रित समुदायको लागि वैकल्पिक उर्जाको भरपर्दो व्यवस्था मिलाउन स्थान विशेषको संभाव्यताको आधारमा सरोकारवालाहरुसँग समन्वय गरी अनुदानको व्यवस्था मिलाउने ।

११.१२ खर्क तथा खर्कजन्य उत्पादनहरुको बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा चिनारी गराउन विदेशस्थित कूटनीतिक नियोगहरु व्यापारिक संघ संगठनहरु, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैह्र सरकारी संस्था समेतको सहयोगमा प्रचार प्रसार गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.१३ स्थानीय समुदाय तथा स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरी खर्कजन्य उत्पादनहरुको प्रवर्द्धन एवं बजारीकरणमा संलग्न गराउने ।

११.१४ सूचना केन्द्रहरुको सञ्जाल खडा गरी खर्कसंग सम्वन्धित राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सूचनाहरु उत्पादक, संकलनकर्ता, प्रशोधनकर्ता तथा निर्यातकर्ताहरुलाई उपलब्ध गराउने ।

११.१५ प्रचलित कानुन वमोजिम खर्कजन्य उत्पादनहरुको प्रमाणीकरणको उपयुक्त व्यवस्था मिलाउने ।

११.१६ खर्क विकास तथा खर्कजन्य श्रोतहरुको उत्पादन, संकलन, प्रशोधन र बजार ब्यवस्थापनको लागि आवश्यक पर्ने दक्ष एवं प्राविधिक जनशक्तिको सहज र भरपर्दो आपूर्तिको ब्यवस्था मिलाउने ।

११.१७ खर्क जग्गाको एकिन गरि जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९ वमोजिम कित्ता नापी गरि खर्कहरुको अभिलेख व्यवस्थित गर्ने र नयाँ खर्कहरुमा पहुंच बढाई उपयोगको व्यवस्था मिलाउने ।

११.१८ ग्रामीण पर्यटन प्रवर्द्धन, पार्क स्थापना र ब्यवस्थापन, होटल तथा पदयात्रामार्गको बिकास र ब्यवस्थापन गरी खर्कमा आधारित पर्यटन बिकासमा जोड दिने ।

११.१९ घाँसपात र वनस्पतिको जैविक विविधता एवं पारिस्थितिकीय प्रणाली (Ecosystem) उत्पादकत्व अध्ययनका लागि देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा स्थायी प्रदर्शन स्थलहरु स्थापना गर्ने ।

११.२० अन्तराष्ट्रिय बजार लक्षित गलैंचा एवं च्यांग्रा पश्मिनाको व्यापारलाई वढावा दिन उपयुक्त क्षेत्रहरुमा विशेष भेडा तथा च्याँग्रापालन कार्यक्रम अन्तर्गत चरन व्यवस्थापनलाई गर्ने ।

११.२१ पशुपालन, साना उद्यम संचालन एवं चरन विकास गर्न ईच्छुक स्थानीय समुदायको लागि प्रारम्भिक चरणको लागि अनुदानमा प्रजननका लागि भाले, उद्यम संचालनका लागि सुलभ रुपमा ऋण प्रवाह एवं निःशुल्क रुपमा घाँसको विउ र प्राविधिक सेवा टेवा पुऱ्याउने ।

११.२२ खर्कमा आधारित पर्यटन प्रवद्धनको लागि खर्कमा आश्रित समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै खर्कजन्य उत्पादनको प्रशोधन, संकलन, भण्डारण र वजारिकरणमा टेवा पुऱ्याउने ।

११.२३ पशु चरिचरणलाई व्यवस्थित गरी (घुम्ती प्रणाली, वढुवा प्रणली र मिश्रित पशुपालन प्रणाली) खर्कको उत्पादकत्वमा ह्रास आउन नदिने । खर्कको प्रयोग वापत शुल्क लगाउने । खर्कमा आश्रित अनुत्पादक पशुहरुको संख्या क्रमशः कम गरी उत्पादनशिल पशुपालनमा जोड दिने ।

११.२४ उपभोक्ता एवं सरोकारवालाहरुको सहभागितामा खर्कहरुको जैविक विविधता संरक्षण गर्ने साथै वाह्य प्रजातिहरु भित्र्याउंदा कुनै सानो क्षेत्रमा परिक्षण गरी सफल क्षेत्रमा मात्र भित्राउने ।

११.२५ खर्कको नियमित व्यवस्थापन मार्फत मिचाहा प्रजातिका वनस्पतिहरु नियन्त्रण गर्दै लग्ने ।

११.२६ वहुमूल्य खर्कजन्य उत्पादनहरुको Germplasm Gene Bank मा संरक्षण एवं In-situ र Ex-situ Conservation गर्ने । साथै त्यस्ता खर्कजन्य उत्पादनहरुको Intellectual Property Right/ Patent Rights सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.२७ नेपालमा उपलब्ध जडीबुटीहरुको वैज्ञानिक खेती, भण्डारण, प्रशोधन, सम्बेष्टन (Packaging) र सारतत्व निकाल्ने (Extraction) जस्ता कार्यहरु गरी मूल्य अभिवृद्धि गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहित गर्ने । यस्ता कार्यहरुमा स्थानीयस्तरमै लघु एवं मध्यमखालका उद्यमहरुको विकासमा जोड दिने र नेपाल सरकारले यस्ता कार्यहरुको लागि आवश्यक प्राविधिक एवं आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने ।

११.२८ खर्कहरुमा प्रचुर मात्रामा विद्यमान आनुवंशिक स्रोत (Genetic resources) र आनुवंशिक पदार्थ (Genetic materials) हरुमाथि कानूनी रुपमै हक अधिकार स्थापित गर्न र तिनीहरुको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित बाँडफाँडको प्रक्रियालाई व्यवस्थित तुल्याउन आनुवांशिक स्रोत (पहुँच, उपयोग, लाभको बाँडफाँड) ऐन स्वीकृती गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने । साथै खर्कजन्य श्रोतहरु र सो संग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र अभ्यास उपर सम्बन्धित व्यक्ति, समुदाय वा राज्यको बौद्धिक अधिकार स्थापित हुने गरी आवश्यक कानून तर्जुमा गरी लागू गर्ने । त्यस्ता परम्परागत् ज्ञान, सीप, अभ्यास आदिको पञ्जीकरण गरी नेपालका आनुवांशिक सम्पदाहरुको संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउने ।

११.२९ खर्क विकासको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी, गैर सरकारी संघ संस्था एवं समुदायहरुको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने आवश्यक कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने ।

११.३० जनचेतनाका कार्यक्रमहरु मार्फत खर्क, खर्कजन्य उत्पादन, विभिन्न वनस्पतिहरु सम्वन्धि एवं जैविक विविधताबारे सर्वसाधारणलाई सुसूचित गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

११.३१ खर्कहरुमा विद्यमान पानी मुहान संरक्षण तथा सुधार गर्ने र खर्कहरुमा रहेका सिमसारहरुको उचित व्यवस्थापन गर्ने ।

११.३२ हाल संचालनमा रहेका खर्क क्षेत्र र भविष्यमा सम्भाव्य खर्क क्षेत्र समेतको किसिम, वनोट र वन्ने श्रोतको लेखाजोखाको आधारमा खर्क क्षेत्र निर्धारण गरि चरिचरनका लागि अनुमति दिने ।

११.३३ खर्क क्षेत्रलाई भू–उपयोगिता/भू–स्वामित्वका आधारमा वर्गिकरण गरि वर्गिकृत संरचनामा व्यवस्थापन प्रणाली अपनाईने ।

१२. संस्थागत संरचना

खर्क व्यवस्थापनसंग सम्वन्धित निकायहरुसंग समन्वय कायम गरी नीतिलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्धेश्यले देहाय अनुसारको संस्थागत संरचनाहरुको व्यवस्था गरिनेछ । नीतिको कार्यान्वयनको क्रममा कार्यविधि, निर्देशिका तयारी तथा परीमार्जन गर्ने जिम्मेवारी निर्देशक समिति र व्यवस्थापन समितिको हुनेछ । खर्क विकासका कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गर्न स्थानीयस्तर वा समुदायस्तरका खर्क बिकास समिति खडा गर्न सकिनेछ । त्यस्तै एक भन्दा बढि जिल्लाहरु संलग्न हुने खर्कहरुको हकमा क्षेत्रीय स्तरमा आवश्यकता अनुसार समन्वय समिति गठन गर्न सकिने छ । जिल्ला समन्वय समितिले स्थानीयस्तरमा भएका सम्वन्धित अन्य सरकारी/गैह्र सरकारी संस्थाका प्रमुख वा प्रतिनिधिलाई आमन्त्रित सदस्यको रुपमा राख्न सक्ने छ ।

निर्देशक समिति

माननीय सदस्य, कृषि तथा वन, राष्ट्रिय योजना आयोग	संयोजक
सचिव, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	सदस्य
सचिव, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	सदस्य
सचिव, वातावरण मन्त्रालय	सदस्य
सचिव, स्थानीय विकास मन्त्रालय	सदस्य
सचिव, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	सदस्य
सचिव, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	सदस्य
सचिव, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
अध्यक्ष, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ	सदस्य
अध्यक्ष, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ	सदस्य
कृषक प्रतिनिधि, (खर्क संग सम्वन्धित १जना महिला सहित २ जना)	सदस्य
महानिर्देशक, पशु सेवा विभाग	सदस्य सचिव

निर्देशक समितिको कार्य क्षेत्र :

- खर्क व्यवस्थापनसंग सम्वन्धित निकायहरुसंग समन्वय गर्ने ।
- खर्क संरक्षण तथा उपयोगको लागि छिमेकी मुलुकहरुसंग भएका सन्धि संझौताहरुलाई कार्यान्वयन तथा नविकरण गर्न आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्ने ।
- खर्क नीति कार्यान्वयन गर्न नीति, ऐन, नियममा समय सापेक्षीक परीमार्जनको लागि सिफारिस गर्ने ।
- व्यवस्थापन समितिबाट प्राप्त प्रगतिको समीक्षा गरी आबश्यक निर्देशन दिने ।
- खर्क व्यवस्थापनसंग सम्बन्धि क्रियाकलापहरु संचालनको लागि आवश्यक श्रोत व्यवस्थापन गर्न समन्वय गर्ने ।
- निर्देशन समितिको बैठक कम्तिमा बर्षको तीन पटक बस्ने ।
- अन्य आई पर्ने कार्यहरु गर्ने ।

विभागीय व्यवस्थापन समिति

महानिर्देशक, पशु सेवा विभाग	संयोजक
उपमहानिर्देशक, योजना तथा तालिम महाहाखा, वन विभाग	सदस्य
उपमहानिर्देशक, योजना, कृषि विभाग	सदस्य
उपमहानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विभाग	सदस्य
उपमहानिर्देशक, बन अनुसन्धान तथा सर्भेक्षण विभाग	सदस्य
उपमहानिर्देशक, वाणिज्य विभाग	सदस्य
उपमहानिर्देशक, नापी विभाग	सदस्य
उपमहानिर्देशक, भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग	सदस्य
कार्यकारी निर्देशक, कृषि उद्यम केन्द्र	सदस्य
प्रमुख, चरन तथा घासेवाली अनुसन्धान महाशाखा, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	सदस्य
प्रतिनिधि, स्थानीय विकास मन्त्रालय	सदस्य
कृषक प्रतिनिधि, कार्य क्षेत्र	सदस्य
प्रमुख, राष्ट्रिय चरन तथा पशु आहारा केन्द्र	सदस्य सचिव

विभागीय व्यवस्थापन समितिको कार्य क्षेत्र :

- खर्क नीति २०६८ मा उल्लेख गरिएका रणनीति अनुसार कार्यक्रम संचालन कार्यविधि तथा निर्देशिका तयार गर्ने ।
- खर्क सुधार सम्बन्धि प्राविधिक जनशक्तिको दक्षता अभिबृद्धि गराउने ।
- खर्क सुधार तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यक्रम सम्बन्धित निकायहरुबाट प्रस्ताव गराई सो को कार्यान्वयनमा समन्वयन गर्ने ।
- निर्देशक समितिले दिएको निर्णय र निर्देशनलाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- खर्क व्यवस्थापनको लागि सरोकारवालाहरु बीच समन्वय गरी खर्कको संरक्षण, उपयोग र व्यवसायीकरण गर्न सहजीकरण गर्ने ।
- आवधिक र वार्षिक योजना तर्जुमा गर्ने गराउने ।
- स्थानीय र जिल्लास्तरवाट संचालन हुने कार्यक्रमहरुको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने ।
- विभागीय व्यवस्थापन समितिको वैठकमा आवश्यकता अनुसार विषय विशेषज्ञलाई आमन्त्रण गर्ने ।
- समितिको बैठक कम्तिमा बर्षको तीन पटक बस्ने ।
- निर्देशन समितिको मार्गदर्शन अनुरुपका कार्यहरु गर्ने ।

जिल्ला समन्वय समिति

स्थानीय विकास अधिकारी, जि.वि.स.को कार्यालय	संयोजक
प्रमुख, जिल्ला वन कार्यालय	सदस्य
प्रमुख, जिल्ला भूसंरक्षण कार्यालय	सदस्य
प्रमुख, जिल्ला कृषि विकास कार्यालय	सदस्य
प्रमुख, जिल्ला नापी कार्यालय	सदस्य
प्रमुख, संरक्षित क्षेत्र कार्यालय	सदस्य
प्रमुख, महिला विकास कार्यालय	सदस्य
अध्यक्ष, जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ	सदस्य
कृषक प्रतिनिधि (महिला १, पुरुष १), स्थानीय स्तर खर्क विकास समिति	सदस्य
जिल्ला अध्यक्ष, गाउँ विकास समिति महासंघ	सदस्य
अध्यक्ष, मध्यवर्ती/संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन समिति	सदस्य
अध्यक्ष, सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति	सदस्य
प्रतिनिधि, गैरसरकारी संस्था	सदस्य
प्रमुख, जिल्ला पशु सेवा कार्यालय	सदस्य सचिव

जिल्ला समन्वय समितिको कार्य क्षेत्र:

- खर्कको पहिचान, सिमाङ्कन वारे विस्तृत वस्तुस्थिति तयार गर्ने ।
- स्थानीयस्तरमा उपभोक्ता समिति गठनमा सहयोग तथा समन्वय गर्ने ।
- स्थानीय उपभोक्ता समितिवाट माग भई आएका कार्यक्रमलाई औचित्यता र पुष्ट्याई हेरी स्वीकृति प्रदान गर्ने तथा उपभोक्ता समितिको बिधान स्वीकृत गर्ने ।

- जिल्लास्तरका सरोकारवालाहरुवीच समन्वय गरी कार्ययोजना तयार तथा कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्ने ।
- जिल्लास्थित सरकारी / गैरसरकारी संस्था र अन्य सरोकारवालाहरु वीच समन्वय गरी एकिकृत खर्क विकास योजना तयार गर्ने ।
- खर्क विकासको लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक सेवा टेवा उपलब्ध गराउन सम्बन्धीत निकायहरुसंग समन्वय गर्ने ।
- निर्देशक समिति तथा विभागिय व्यवस्थापन समितिको निर्णय र निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- खर्क बिकास तथा व्यवस्थापन सम्बन्धि अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गरी पृष्ठपोषण तथा रिपोर्टिङ्ग गर्ने ।
- गठन गरिएका उपभोक्ता समितिलाई कार्यक्रमको उद्येश्य / जिम्मेवारी वारे जानकारी गराउने ।
- समितिको बैठक कम्तिमा बर्षको तीन पटक बस्ने ।

<u>खर्क उपभोक्ता समिति :</u>

खर्क उपयोग गरिरहेका गाउँ बिकास समिति क्षेत्रका कृषकहरु मिलेर स्थानिय खर्क उपभोक्ता समिति गठन गर्ने र त्यस समितिमा ५ देखि ९ जना सम्मको कार्यकारिणी समिति रहनेछ । समितिले सर्वसम्मतिबाट अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्ष छनौट गर्नेछ ।

<u>खर्क उपभोक्ता समितिको कार्य क्षेत्र:</u>

- खर्क संरक्षण, उपयोग र सम्बर्द्धन सम्बन्धी कार्यहरु बारे कृषकस्तरमा जनचेतना अभिबृद्धि तथा कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने ।
- जिल्ला समन्वय समितिको निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने ।
- समितिको आचार संहिता र विधान वनाई जिल्ला पशु सेवा .कार्यालयमा दर्ता गराउने ।
- स्थानीय सरोकारवालाहरुसंग समन्वय गरी योजना तर्जुमा, श्रोत जुटाउने तथा कार्यान्वन गर्ने ।
- स्थानीयस्तरमा आबश्यकता अनुसार खर्क सुधारको लागि आवधिक तथा बार्षिक योजना तर्जुमा गरि जिल्ला समन्वय समितिबाट अनुमोदन गराई कार्यान्वयन गर्ने ।
- समितिको बैठक कम्तिमा बर्षको तीन पटक बस्ने ।

१३. आर्थिक पक्ष

कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, वन तथा भू–संरक्षण मन्त्रालय, स्थानीय विकास मन्त्रालय, सरकारी एवं गैह्सरकारी निकायहरु, नीजि क्षेत्र, स्थानीय निकायको विद्यमान संरचनावाट नै उल्लेखित नीतिहरुको कार्यान्वयन हुने भएकोले नेपाल सरकारलाई ठूलो आर्थिक व्ययभार पर्ने छैन, तर पनि प्रस्तावित कार्यक्रमहरु, ऐन, नियमहरुको कार्यान्वयनको लागि भने सालवसाली रुपमा बजेट विनियोजन गरिने छ ।

१४. कानुनी व्यवस्था

खर्कहरुको विकास तथा व्यवस्थापनका लागि ऐन नियम निर्देशिका तथा कार्यविधि तर्जुमा गरी लागु गरिने छ ।

१५. अनुगमन र मूल्याङ्कन

निर्देशक समिति, विभागिय समिति, जिल्ला समन्वय समिति मार्फत नियमित अनुगमन, मूल्यांकन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था मिलाईने छ ।

१६. जोखिम

खर्क व्यवस्थापन मार्फत वातावरण तथा जैविक विविधताको दीर्घकालीन संरक्षण, लक्षित बर्गको जीवनस्तरमा सुधार आदि प्रतिफल प्राप्त हुने हुँदा यस नीतिको कार्यान्वयनबाट जोखिम हुने देखिदैन ।